
REVIEW ARTICLE

Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις. Επιστημονική Επιμέλεια Γ. Μπαμπινιώτη, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2011 σελ. 619.

Η έκδοση του βιβλίου αποφασίστηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος με πρόεδρο την κ. Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα και μετά από εισήγηση της Γ.Γ. του Κ.Κ.Ε. κ. Αλέκας Παπαρήγα. Κυκλοφόρησε με διαφορετική επικεφαλίδα· αρχικά είχε σχεδιαστεί ως *Το γλωσσικό ζήτημα από τη σκοπιά του 21ου αιώνα*. Η αλλαγή του τίτλου συνεπάγεται ουσιαστική μεταβολή του νοήματος της αρχικής εισήγησης.

Πρόκειται για συλλογικό έργο όπου συμμετέχουν 21 συνεργάτες με σχετικές με το γλωσσικό ζήτημα μελέτες. Ο Γ. Μπαμπινιώτης είναι «επιστημονικός επιμελητής»· γράφει τον *Πρόλογο*, την *Εισαγωγή*, το *Επίμετρο* καθώς και 2 επί πλέον άρθρα: *Γιάννης Ψυχάρης* και *Γεώργιος Χατζιδάκις*.

Οι περισσότεροι συνεργάτες του βιβλίου αναδημοσιεύουν αυτούσια ή μεταλλαγμένα προηγούμενα άρθρα δικά τους ή μελέτες τους, μέρος των οποίων αναφέρεται σε πράγματα, αναφερόμενα στο γλωσσικό θέμα· στις περιπτώσεις αυτές το «σύγχρονες προσεγγίσεις» φαίνεται καταχρηστικό για το περιεχόμενο των άρθρων.

Οι συνεργάτες του βιβλίου είναι πανεπιστημιακοί, μέλη του διδακτικού προσωπικού ή συνδεδεμένοι, οι περισσότεροι, με το Πανεπιστήμιο Αθηνών· έχουν διάφορες ειδικότητες: γλωσσολόγοι, κλασικοί φιλόλογοι, νεοελληνιστές, λαογράφοι, ιστορικοί, θεατρολόγοι κτλ. Τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται είναι κάποτε άχρηστα ή άσχετα ή παρωχημένα, και γενικά αδιάφορα για το σύγχρονο μορφωμένο κοινό· λείπουν οι συγκρίσεις και αξιολογήσεις· αν κάπου (σπάνια) γίνονται τέτοιες διεργασίες, επαναλαμβάνονται μελέτες προηγούμενων ερευνητών, όπου αντικαθρεφτίζονται οι προσωπικές ιδεολογίες των συγγραφέων, στις οποίες εμμένουν χωρίς την απαιτούμενη επιστημονική αντικειμενικότητα. Είναι, σε γενική εκτίμηση, άρθρα εγκυκλοπαιδικά ή ανακοινώσεις σε «Επιστημονικά Συμπόσια». Αν ο αναγνώστης έχει διαβάσει κάποια πραγματεία για το γλωσσικό ζήτημα δεν θα έχει ανάγκη ν' ανατρέξει στο δημοσίευμα τούτο, για να ενημερωθεί σχετικά.¹ Ο αναγνώστης καταλαβαίνει πως δεν

1. Βλ. π.χ. Γ. Χατζιδάκις, «Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι», Αθηνά 2 (1889) ἢ τὴν *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος* του Α. Ε. Μέγα (1925, 1927) ἢ τὴν *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος* του Γ. Κορδάτου (1943/1973). Ἀκόμη μπορεῖ νὰ διατρέξει ο

υπάρχει τίποτε άλλο σ' αυτό το βιβλίο (αν εξαιρέσουμε τις πληροφορίες στο άρθρο του Χ. Τσολάκη, *Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τις κρίσεις του Γ. Μπαμπινιώτη στο Επίμετρο*) απ' ό,τι ήδη είναι γνωστό. Αυτό ίσως που θα χρειαζόταν να προσφερθεί είναι μια προσέγγιση του ζητήματος από τη σύγχρονη οπτική γωνία και τη βιούμενη γλωσσική πραγματικότητα. Τούτο θα ήταν το αναμενόμενο από την έκδοση της Βουλής κατά την άποψη, φαντάζομαι, της εισηγήτριας, στην οποία άποψη ελάχιστα ανταποκρίθηκαν οι συντάκτες του βιβλίου.

Οι μελέτες είναι γραμμένες σε μεταφρασμένη στη δημοτική καθαρεύουσα, σε δημοτικοποιημένη καθαρεύουσα. Στην ουσία πρόκειται για κακοποιημένη καθαρεύουσα· είναι η γλώσσα των σύγχρονων πανεπιστημιακών συγγραμμάτων. Είναι στο μονοτονικό, ενώ τα παλαιότερα κείμενα εκδίδονται όπως αρχικά είχαν τυπωθεί, δηλαδή στο παραδοσιακό τονικό σύστημα. Ωστόσο τα «πολυτονικά» κείμενα του βιβλίου θα έπρεπε να είχαν προσεχθεί (από τον διορθωτή), ώστε να μην έχουν σφάλματα στα πνεύματα και στους τόνους.

Στην «Εισαγωγή» ο Γ. Μπαμπινιώτης κάνει ιστορική αναδρομή του γλωσσικού ζητήματος. Αναφερόμενος στη γλωσσική διμορφία που παρουσιάζεται με την ενεργό συγγραφική και κατηχητική δράση των Πατέρων της Εκκλησίας έως και την τελετουργική γλωσσική μορφή που παίρνει η νέα θρησκεία σημειώνει πως οι Πατέρες υιοθέτησαν την αττικιστική Κοινή, για να αποκρούσουν τη μομφή των μορφωμένων εθνικών, και συνακόλουθα αττικιστών (= καθαρευουσιάνων) κατά των χριστιανών αμόρφωτων, οι οποίοι δέχονταν τη μορφή της γλώσσας της Καινής Διαθήκης. Η άποψη του Γ. Μπαμπινιώτη μπορεί να ακούγεται λογική (έχει άλλωστε εκφραστεί και από άλλους), αλλά πρέπει να σκεφθεί κανείς πως οι Πατέρες στόχευαν όχι σ' έναν χριστιανισμό περιορισμένου πλαισίου, αυτόν των ολίγων υποστηρικτών της γλωσσικής μορφής της Καινής Διαθήκης, αλλά σ' έναν πανανθρώπινο χριστιανισμό, τον οποίο θα εξυπηρέτούσε αποτελεσματικά η ανειμένη ελληνική, η αττικιστική Κοινή. Παράλληλα ωστόσο ο λαός μιλούσε και έγραφε την εξελιγμένη τότε λαλούμενη γλώσσα του. Αν οι Πατέρες της Εκκλησίας παρέμεναν στη μορφή της γλώσσας των Ευαγγελίων και του Παύλου, ο χριστιανισμός θα είχε διαφορετική εξέλιξη επηρεάζοντας ανάλογα και την πολιτική εξέυση. Οι Πατέρες είναι υπεύθυνοι για τη δημιουργία του γλωσσικού ζητήματος.

Σε άλλη παράγραφο της «Εισαγωγής» (σελ. 22) ο Γ. Μπαμπινιώτης καθορίζει την έννοια, που ο ίδιος έχει καθιερώσει, της *Κοινής Νέας Ελ-*

ενδιαφερόμενος τα Άπαντα του Μ. Τριανταφυλλίδη (1963-1965) ή να ρίξει μια ματιά στην *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* του Α. Ι. Θαβώρη (1983) ή τη *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (1985/2002) ή την *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας* του Μ. Ζ. Κοπιδάκη (συλλογικό έργο, 1999).

ληνικής. Λέγει συγκεκριμένα, όπως αντιλαμβάνομαι, πως η μορφή τούτη της νεοελληνικής είναι μία σύνθεση με κυρίαρχη τη μητροδίδακτη γλώσσα – τούτη ονοματίζει δημοτική – και τη λόγια παράδοση, δηλαδή τη γλώσσα του επίσημου γραπτού λόγου, δηλαδή την καθαρεύουσα. Η διαφοροποίηση του Γ. Μπαμπινιώτη από τη φιλοσοφία του «δημοτικισμού» εδράζεται στη χρησιμοποιούμενη από αυτόν λέξη κυρίαρχη. Με άλλα λόγια ο Μπαμπινιώτης αρνείται το βασικό υπόστρωμα της λαλουμένης που κατά τον δημοτικισμό είναι η λαϊκή γλώσσα, και ακολουθεί την άποψη του λογιολατρισμού ότι η βάση, στην οποία εδράζεται η «δημοτική» είναι η λόγια παράδοση. Τότε, βέβαια, η «αλληλοπεριχώρηση» (άγνωστη λέξη) διαφοροποιεί σοβαρά το θέμα, διότι είναι η βάση που προσδιορίζει την οντότητα της γλώσσας, ακόμη κι αν το μορφικό ή έστω και δομικό αποτέλεσμα της γλώσσας ξεγελά δίνοντας την αίσθηση πως πρόκειται για το ίδιο πράγμα.

Στο σημείο τούτο πρέπει να γίνει σαφές ο διαχωρισμός του Μπαμπινιώτη από τον Κοραή, αφού ο ίδιος ο Μπαμπινιώτης δεν θέλησε στα τόσα σχετικά δημοσιεύματά του να το κάνει. Ο Μπαμπινιώτης, όπως έγινε σαφές παραπάνω, πιστεύει πως η Κοινή Νέα Ελληνική, είναι μια σύνθεση με κυρίαρχα στοιχεία από τη μητροδίδακτη (ασαφής ορισμός, διότι η γλώσσα που παίρνει κάποιος από τους γονείς του θέλει συνήθως σιάξιμο)² και τη λόγια παράδοση. Τούτο βέβαια διαχωρίζει ουσιαστικά την έννοια της δημοτικής, όπως προσδιορίζεται από τους «δημοτικιστές», ότι το σύνολο του λαϊκού πολιτισμού θεμελιώνεται αποκλειστικά στη γλώσσα του λαού.

Στη σελ. 32 αναφέρονται τα ονόματα που συνέβαλαν με τις μελέτες τους στη διευθέτηση και συνακόλουθα επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Η παράθεση ωστόσο των ονομάτων αντικαθρεφτίζει μια προσωπική επιλογή που δεν ανταποκρίνεται και στην πραγματικότητα. Παρουσιάζονται ονόματα που δεν έχουν σχέση με το γλωσσικό ζήτημα, πλην του ότι ίσως έγραψαν δυο-τρεις αράδες κάπου κάποτε, ενώ παρασιωπώνται λόγιοι που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο γλωσσικό πρόβλημα. Παράλληλα στο κείμενο του Γ. Μπαμπινιώτη μνημονεύονται πρόσωπα που χαρακτηρίζονται μάλιστα «μεγάλοι κλασικοί φιλόλογοι». Όμως τα πρόσωπα τούτα προξένησαν μεγάλα κακά στο γλωσσικό ζήτημα, χωρίς να μπορέσουν να κάνουν και μεγάλα καλά. Και για να τεκμηριώσω τα λόγια μου: Τι σχέση έχει ο Αριστόξενος Σκιαδάς δίπλα στον Κ. Κόντο ή τον Δ. Βερναρδάκη; Βέβαια, ο Σκιαδάς ήταν καλός φιλόλογος, ταλαντούχος δάσκαλος, αλλά πιστός μαθητής του καθαρευουσιάνικου ανθρωπισμού· κι ο

2. Η έννοια του όρου μητροδίδακτη είναι αδιευκρίνιστη, αν όχι λανθασμένη. Είναι μητροδίδακτη η διαλεκτική λαλιά της μάνας; Είναι στοιχεία μητροδίδακτα και άρα αποδεκτά ως βάση τα μητρικά επιφωνήματα και τα νηπίαχα μπλουμ, μπουμ, τζίζ, μαμ, μάκια, άτα, τσις, νταντά, νιανιά, πιπί κτλ.;

ανθρωπισμός είναι ασυμβίβαστος με την καθαρεύουσα.³ Η αναφορά του Γ. Μπαμπινιώτη στον Γεώργιο Μιστριώτη ως μεγάλο κλασικό φιλόλογο είναι, επιεικώς, καταχρηστική. Τον Μιστριώτη ως φιλόλογο ελέγχει χλευαστικά σε απαντητική επιστολή του ο Γρηγόριος Βερναρδάκης,⁴ εμπεριστατωμένα με φιλογολικά κριτήρια ο Ιωάννης Συκουτρής, που δεν εκφράζεται καθόλου κολακευτικά.⁵ Ως προς τη συμβολή του Μιστριώτη στο γλωσσικό ζήτημα είναι ευρύτατα ομολογημένο πως ο άνθρωπος αυτός υπήρξε φωτισμένος με τις ακραίες και φανατικές έμμονες ιδέες του και με τις άστοχες κι επιπόλαιες ενέργειές του σε εποχή που το ελληνικό κράτος ταλανιζόταν από πολιτικές, εθνικές και οικονομικές δυσπραγίες. Η συμπεριφορά του Μιστριώτη επηρέασε αποτελεσματικά την πολιτική εξουσία του Ε. Βενιζέλου, ώστε να μην επιλυθεί το γλωσσικό ζήτημα με το Σύνταγμα του 1911.

Στη συνέχεια ο Γ. Μπαμπινιώτης αναφέρεται στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη γράφοντας γι' αυτόν 11 αράδες. Επανέρχεται βέβαια στον Μ. Τριανταφυλλίδη γράφοντας ακόμη μία σελίδα και μνημονεύει το όνομα του εδώ κι εκεί στα άρθρα του. Μόνο τόσο λίγο αξίζει ο Μ. Τριανταφυλλίδης; Δεν παραβλέπω το γεγονός ότι και ο Ναπολέων Μήτσης γράφει για τον Μ. Τριανταφυλλίδη στο άρθρο του «Ο νέος δημοτικισμός» (σελ. 463-473). Εκεί ο Ναπολέων Μήτσης καταπιάνεται με θέματα, εξαντλημένα και από άλλους συνεργάτες του βιβλίου, τα οποία δεν έχουν σχέση με το θέμα «Μ. Τριανταφυλλίδης», όπως π.χ. το περί «Εκπαιδευτικού Ομίλου», που θα έπρεπε να είχε αποτελέσει ανεξάρτητη μελέτη μέσα στο συλλογικό τούτο βιβλίο με τίτλο π.χ. «Ο Μ. Τριανταφυλλίδης και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος». Τα περί Βενιζέλου είναι εκτός θέματος. Λείπουν θέματα όπως «Ο Μ. Τριανταφυλλίδης και ο Ψυχάρης» (ουσιαστική πηγή η αλληλογραφία του Μ. Τριανταφυλλίδη με τον Ψυχάρη). Ακόμη θα έπρεπε να είχαν συμπεριληφθεί θέματα, όπως «Η δράση του Τριανταφυλλίδη στη Θεσσαλονίκη», «Το Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη», «Τα Άπαντα του Μ. Τριανταφυλλίδη» κ.ά. βέβαια. Και μία λεπτομέρεια: μελέτη για τον Τριανταφυλλίδη θα πρέπει να γραφτεί από Θεσσαλονικιό. Αυτά για το άρθρο του Ναπολέοντα Μήτση.

Επανέρχομαι στην «Εισαγωγή» για να σημειώσω πως παραβλέπει ο Γ. Μπαμπινιώτη (βλ. σελ. 41) το γεγονός ότι επιδιώκεται ακόμη και σήμερα

3. Ίσως το γεγονός ότι ο Σκιαδάς υπέγραψε ένα αντιδραστικό κείμενο, τη «Διακήρυξη του Έλληνικού Γλωσσικού Όμιλου» (3/1982), το οποίο αμφιβάλλω αν το είχε διαβάσει· ο Σκιαδάς ως φιλόλογος θα είχε διορθώσει τα ορθογραφικά σφάλματα του κειμένου (βλ. σ. 401, και σ. 402, όπου το κείμενο μεταφέρεται στο μονοτονικό από την Ιουλίττα Ηλιοπούλου).

4. Η επιστολή στάλθηκε από την Αλεξάνδρεια την 1η Σεπτ. 1877· βλ. το περιεχόμενο της επιστολής στο μελέτημα του Γ. Α. Χριστοδούλου, «Ο Γρηγόριος Ν. Βερναρδάκης και η έκδοση των Ήθικων του Πλουτάρχου», *Τετράμηνα* (Αμφισσα 1988) 2368-2370.

5. Βλ. Ι. Συκουτρή, *Μελέται και Άρθρα*, Αθήνα, Εκδ. του Αιγαίου, 1956, σσ. 382-383.

από ορισμένους κύκλους «μορφωμένων» η επιβίωση της καθαρεύουσας και του πολυτονικού. Πρόκειται για αντίδραση των αμετανόητων καθαρευουσιάνων που επιμένουν να διατηρούν το παλαιότερο μορφικό και δομικό σύστημα της γλώσσας, διότι στην αλλαγή του γλωσσικού τύπου αποδίδουν το συναίσθημα της κατωτερότητάς τους και το φταίξιμο της παιδείας: Τιμ. Β' 2. 23.1: τὰς δὲ μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους ζητήσεις παραιτοῦ, εἰδῶς ὅτι γεννῶσιν μάχας.

Στη σελ. 36 φέρεται σε φωτοτυπία η προμετωπίδα της έκδοσης του βιβλίου για την πειθαρχική δίωξη του Ι. Θ. Κακριδῆ (Εστία, 1942 προφανώς) *Η δίκη των τόνων*. Πολύ παράδοξα και απρόσμενα δεν γίνεται λόγος πουθενά στο βιβλίο της Βουλῆς για τη «δίκη των τόνων», υπόθεση που αποτελεί κυρίως γλωσσικό θέμα. Να φέρει άραγε ακόμη η Φιλοσοφική της Αθήνας τις τύψεις για το άγος της βρόμικης υπόθεσης;

Η έναρξη των μελετημάτων γίνεται μ' ένα σύντομο άρθρο του Α. Θαβώρη, *Οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος* (σελ. 49-54). Η εμφάνιση της διμορφίας της Ελληνικής γίνεται διακριτή μετά τον 1ο αιώνα π.Χ. Τότε, σημειώνει ο Θαβώρης, οι λόγιοι επιστρέφουν στην αττικιστική μορφή της γλώσσας νομίζοντας πως αν μιμηθούν τη μορφή της γλώσσας των παλαιών συγγραφέων, θα έχουν και ανάλογα με αυτούς αποτελέσματα. Ο μύθος αυτός θα επαναληφθεί από πολλούς χίλιες φορές εφεξής.

Να σημειώσω ωστόσο πως δεν ήταν τόσο αφελείς οι συγγραφείς που χρησιμοποιούσαν την αττική γλώσσα, για να νομίζουν πως μέσα σ' αυτή τη γλωσσική μορφή υπήρχε το κάλλος και εκφράζονταν πολιτιστικά στοιχεία που αυτόματα παρουσιάζονταν και στα δικά τους γραψίματα. Η αιτία ήταν απλή: η αττική γλώσσα είχε εμπεδωμένη γραμματική, συγκεκριμένη δομή με ευκαμψία, πλούσιο λεξιλόγιο με καθαρότητα, καθορισμένη και έγκυρη ορθογραφία, όλα δηλαδή τα λεκτικά στοιχεία που θα επέτρεπαν στον συγγραφέα να εκφραστεί με άνεση και ασφάλεια. Η αττική γλώσσα πρόσφερε αναλλοίωτο γραπτό κείμενο.

Στην επόμενη μελέτη (σελ. 59-69) «*Επίσημη*» έναρξη του γλωσσικού ζητήματος ο Α. Θαβώρης πραγματεύεται δύο μεγάλες μορφές του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Ευγένιο Βούλγαρι. Οι δύο αυτοί λόγιοι του 18ου αιώνα φέρνουν στο προσκήνιο τη διαμάχη για το γλωσσικό, ο μεν υπέρμαχος της απλής ομιλούμενης ελληνικής, ο δε υποστηρικτής της αρχαίας γλώσσας. Το άρθρο είναι εμπειριστατωμένο, πλαισιωμένο από επαρκή βιβλιογραφία.

Το επόμενο άρθρο, επίσης του Α. Θαβώρη, *Από τη γλωσσηματική (ιδιωματική) γλώσσα στην αιρετή γλώσσα (Καθαρεύουσα)* (σελ. 73-81) είναι συνέχεια του προηγούμενου. Πρωτεύοντα πρόσωπα της έρευνας είναι οι Δ. Καταρτζής, Λ. Φωτιάδης, Δ. Φιλιππίδης, Γ. Κωνσταντάς σε μια ιστορική διήγηση. Πρόκειται για λογίους του 18ου με αρχές 19ου αιώνα. Οι μεν υπέρμαχοι της δημοτικής, οι δε υποστηρικτές της αρχαίζουσας

μορφής της ελληνικής θέτουν το στίγμα της έντασης στη διαμάχη των δύο παρατάξεων. Το κείμενο είναι καλά δομημένο με σαφήνεια και τεκμηρίωση.

Ακολουθεί το άρθρο του Κ. Γ. Κασίνη *Ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός: από τις αρχές του 16ου έως τα μέσα του 18ου αιώνα* (σελ. 85-101).

Εισαγωγικά ο Κ. Κασίνης σημειώνει, δεχόμενος την άποψη πολλών προ αυτού, πως τα Ευαγγέλια γράφτηκαν στην Κοινή Ελληνική της εποχής τους, αλλά η Εκκλησία από τον 4ο αιώνα και μετά χρησιμοποίησε τον αττικισμό, για να «προσηλυτίσει ευκολότερα τις λογιότερες τάξεις των εθνικών». Η διατύπωση τούτη, έστω κι αν είναι παρμένη από άλλες μελέτες, χρειάζεται κάποια διασάφηση που δεν γίνεται από τον αρθρογράφο. Τα Ευαγγέλια γράφτηκαν στην Κοινή Ελληνιστική· όχι στη γλώσσα του Ιησού Χριστού, αλλά συνακόλουθα προς τη διδασκαλία Του: οικουμενική οπτική της θρησκείας, διακήρυξη της ισότητας και αδελφότητας, προτίμηση των φτωχών, αρρώστων και περιθωριοποιημένων (πλήθους) και περιφρόνηση των Γραμματέων και Φαρισαίων (λογίων). Για τον Ιησού Χριστό είναι χρυσός κανόνας πως ο άνθρωπος γίνεται κυρίαρχος στις σχέσεις του με όλους τους ανθρώπους πέραν από τάξεις, έθνη, φύλο, ηλικία ή άλλα εξωτερικά χαρακτηριστικά. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής ότι ο Ιησούς Χριστός εκθέτει τις Παραβολές και εξάγει τα συμπεράσματα με παραδείγματα που αντλεί από την καθημερινή ζωή. Δεν θα μπορούσαν να είναι ίσοι οι άνθρωποι μηδέ να εκφράζουν την ταπεινοφροσύνη τους μιλώντας διαφορετική γλώσσα. Γι' αυτό τα Ευαγγέλια γράφτηκαν στην «κοινή» ελληνική (δημοτική). Στην ηθική τούτη του Χριστού μόνον η δημοτική γλώσσα μπορούσε ν' ανταποκριθεί. Η επιλογή της γλωσσικής αυτής μορφής από τους μαθητές του Ιησού και στη συνέχεια από τον Παύλο στόχευε συνάμα και στον οικουμενικό χριστιανισμό.

Ο Κ. Κασίνης παραθέτει πληροφορίες για τους εκκλησιαστικούς λογίους που έγραψαν κατηχητικά κείμενα ή μετέφρασαν παλαιά ιερά βιβλία στη δημοτική στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Αναφερόμενος στην ιησουϊτική προπαγάνδα τα χρόνια τούτα μνημονεύει τη γνώμη, εκφρασμένη από πολλούς (σημειώνεται και από τη Μανωλέσσου, σελ. 112), ότι οι προπαγανδιστές πίστευαν πως ευκολότερα θα επηρέαζαν τον λαό με τη διδασκαλία τους, αν χρησιμοποιούσαν τη γλώσσα του. Η χρήση της δημοτικής ωστόσο δεν ήταν τόσο προπαγανδιστικό μέσο, όσο δίδαγμα διαμορφωμένο από την ευρωπαϊκή εμπειρία: οι ευρωπαϊκοί λαοί είχαν ήδη μεταφράσει στο τοπικό γλωσσικό τους ιδίωμα τα ιερά κείμενα από την αρχική τους μορφή στη λατινική. Κι η λατινική στην Ευρώπη είχε τον ρόλο της αρχαίας ελληνικής στην καθ' ήμας ανατολήν.

Σημείωση: ο ρηματικός τύπος *ἐπέζηυσα* από το κείμενο του Αγαπίου Λάνδου του Κρητός δεν σημαίνει «απλοποίησα», όπως ερμηνεύεται από τον Κ. Κασίνη· το νόημα είναι «άφησα τον ζυγό της λόγιας γλώσσας» (σελ. 93). Πρβ. Ε. Κριαρά,

Λεξ. Μεσαιων. Ελλ. Δημ. Γραμμ., ΙΕ' (2006), 290 στο λήμμα πεζεύω: (1) μεταφέρω ... σε γλώσσα απλούστερη και πιο κατανοητή... (2) ερμηνεύω.

Το άρθρο του Κ. Κασίνη έχει ενδιαφέρον από την άποψη ότι υπήρξε, προσθέτω «κατ' ανάγκη», εκκλησιαστικός δημοτικισμός στα χρόνια της σκλαβιάς. Να σημειώσω πως πάντοτε σε χρόνια δύσμοιρα αναπτύσσεται ο δημοτικισμός, διότι βγαίνει από την ανάγκη να επουλώσει η φυλή τον πόνο και να διορθώσει το κατάντημα. Είναι φωνή αισιόδοξη που προσκαλεί όλες τις ζωντανές δυνάμεις του τόπου σ' έναν στρατό σωτηρίας, που προοδοποιεί την εθνική και την κοινωνική ανάπλαση. Γι' αυτό η δημοτική συνειδητοποιείται πάντοτε μετά από πολέμους δύσμοιρους.

Η Ιωάννα Μανωλέσσου μαζί με τη Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντού υπογράφουν την επόμενη πραγματεία για τις *Γραμματικές της Νεότερης Ελληνικής: από το Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτριο Βενιέρη (1799)* (σελ. 105-121). Το άρθρο στηρίζεται σε προηγούμενη μελέτη της Μανωλέσσου, *Μεσαιωνική γραμματική και μεσαιωνικές γραμματικές* (υπό έκδοση) και με τη συμβολή της Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού αναδημοσιεύεται στο βιβλίο της Βουλής. Αναφέρονται 16 συνολικά βιβλία «Γραμματικής». Αναλύεται συνοπτικά το περιεχόμενο των «Γραμματικών», σημειώνονται τα κύρια βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων και αξιολογείται η προσφορά τους αναφορικά με το ιδεολογικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Η έκθεση του θέματος έχει ενδιαφέρον για τον μελετητή της ιστορίας της γλώσσας, και δίνει ακόμη αφορμή στον αναγνώστη να εκτιμήσει τις προσπάθειες των λόγιων Ελλήνων και ξένων να καλοναρχήσουν τις παραφωνίες της νεοελληνικής γλώσσας.

Ακολουθεί η μελέτη του Μιχάλη Γ. Μερρακλή, *Το γλωσσικό ζήτημα στους χρόνους του νεοελληνικού Διαφωτισμού: Αδαμάντιος Κοραής* (σελ. 125-139). Το γλωσσικό ζήτημα συμπίπτει με τα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού (1750-1850). Και στα δύο θέματα δεσπόζει η μορφή του θεμελιωτή του νεότερου ελληνικού πολιτισμού Αδαμάντιου Κοραή. Ο Μ. Μερρακλής υπογραμμίζει πως είναι πεποιθήση του Κοραή ότι η «μέση οδός» υπόκειται στην ομιλούμενη από τον λαό γλώσσα που είναι σε σημαντικό βαθμό μια γλώσσα «μικτή». Η θέση επομένως του Κοραή είναι πως βάση της νεοελληνικής γλώσσας πρέπει να είναι η γλώσσα του λαού με την παρουσία (αυθόρμητη ή επεμβατική) της γλωσσικής παράδοσης.

Ο Μ. Μερρακλής ξεπερνά κοινότοπες ιδέες και τετριμμένες επαναλήψεις: το θέμα δημοτικισμός-λογιοτατισμός βρίσκει εδώ μια στοχαστική τοποθέτηση.

Η επόμενη πραγματεία, *Παναγιώτης Κοδρικάς: ο πρώτος αντικοραϊστής* (σελ. 143-151) είναι γραμμένη από τη Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου. Πρόκειται για βιογραφικό σημείωμα αναφερόμενο στον Κοδρικά με έκθεση των σπουδαιότερων σημείων της θεωρίας του υπέρ της αρχαϊστικής μορφής της νεοελληνικής. Είναι σύντομο σκιαγράφημα χωρίς ιδιαίτερη προσφορά στο θέμα.

Ο Γιώργος Ανδρειωμένος με τη Χρυσούλα Καραντζή φιλοπόνησαν την εργασία, *Οι απόψεις των προδρόμων υπέρ μιας κοινής γλώσσας με αφετηρία τη γλώσσα της λογοτεχνίας: Ρήγας Φεραίος-Ιωάννης Βηλαράς-Αθανάσιος Χριστόπουλος* (σελ. 155-163). Παρά τον μακροσκελή τίτλο η έκταση είναι σύντομη. Αναφέρεται στα βιογραφικά των τριών λογίων· παραθέτονται αποσπάσματα από τις λογοτεχνικές συνθέσεις τους που αντικαθρεφτίζουν τις γλωσσικές τους αντιλήψεις. Είναι κι οι τρεις «δημοτικιστές» με τον Χριστόπουλο στο ψηλότερο σκαλί. Αυτός διαμορφώνει την ξεπερασμένη πια θεωρία της Αιολοδωρικής γλώσσας και αγωνίζεται για να επικρατήσει η ζωντανή, φυσική γλώσσα και στον γραπτό λόγο. Τα θέματα που πραγματεύονται οι συντάκτες είναι ήδη εξαντλημένα από προηγούμενους μελετητές, όπου η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια. Δεν γίνεται σαφές κατά πόσο η μελέτη ανταποκρίνεται προς τον τίτλο της.

Ο Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης παρουσιάζει στη συνέχεια το θέμα, *Προτάσεις κατάργησης της ιστορικής ορθογραφίας: Αθανάσιος Ψαλίδας-Ιωάννης Βηλαράς* (σελ. 167-183). Η εργασία στηρίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο επιμελημένο από τον Ε. Ι. Μοσχονά βιβλίο, *Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος... Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή «μέση όδο»*, Αθήνα 1981. Οι ριζοσπαστικές ιδέες του Ψαλίδα και του Βηλαρά με την εισαγωγή του άτονου συστήματος και της φωνητικής γραφής δεν έγιναν ευρύτερα δεκτές, αφού οι εποχικές εκείνες αντιδράσεις κατά της «φυσικής» (ζωντανής) γλώσσας ήταν ισχυρές. Άρχισαν όμως να διαμορφώνουν οι λόγοι αυτοί ευνοϊκά για τη χρήση της δημοτικής επιχειρήματα. Στην πραγματεία του ο Κ. Κατσιμάνης εκθέτει με σαφήνεια και κριτική σκέψη τις γλωσσικές ιδέες του Ψαλίδα ιδιαιτέρως εκτιμώντας πως τόσο ο Ψαλίδας όσο κι ο Βηλαράς προώθησαν σε μεγάλο βαθμό τα θέματα του δημοτικισμού.

Η Ειρήνη Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου επεξεργάζεται το θέμα της *Αιολοδωρικής θεωρίας* (σελ. 187-195). Ως γνωστό, η θεωρία τούτη διαμορφώθηκε από τον Αθανάσιο Χριστόπουλο και παρουσιάστηκε το 1805 στην *Αιολοδωρική γραμματική, ήτοι γραμματική τής όμιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*. Η θεωρία του Χριστόπουλου αποδείχθηκε από νωρίς πως είναι έξω από κάθε επιστημονική έρευνα και αφέθηκε στα αζήτητα. Η αναφορά νεότερων φιλολόγων και γλωσσολόγων σε διαλεκτικά στοιχεία στη Νεοελληνική (εργασίες Θαβώρη, Τσοπανάκη κ.ά.) είναι τελείως άσχετη με τη θεωρία του Χριστόπουλου. Εδώ πρόκειται για φωνολογικά φαινόμενα οφειλόμενα στον γεωγραφικό τοπικό περίγυρο. Τούτο φαίνεται να αντιλαμβάνεται η Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου, αλλά υπόκειται στον πειρασμό να δέχεται να κατατρύχεται με θέματα ανυπόστατα.

Το επόμενο άρθρο του Νικολάου Παντελίδη, *Αρχαϊσμός-Νεοαττικισμός κτλ.* (σελ. 199-221) αποτελεί σύντομη εξιστόρηση του γλωσσικού

ζητήματος στα χρόνια του αρχαϊσμού: από τον Νεόφυτο Δούκα μέχρι τον Γεώργιο Μιστριώτη. Ο αναγνώστης μπορεί να βρει τα περιεχόμενα θέματα σε εκτενέστερη μορφή, αν συμβουλευτεί οποιαδήποτε *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*. Εκεί μάλιστα θα βρει και σχολιασμό που λείπει από την πραγματεία του Ν. Παντελίδη. Το άρθρο πλαισιώνεται με επτά προμετωπίδες βιβλίων των μνημονευόμενων προσώπων.

Ο Ναπολέων Σ. Μήτσης εκθέτει ακολούθως θέματα σχετικά με την προσωπογραφία του *Νικηφόρου Θεοτόκη* (σελ. 225-233). Το επαινετικό για τον Ν. Θεοτόκη άρθρο έχει τη μορφή λήμματος σε ελληνική εγκυκλοπαίδεια.

Τις *Γλωσσικές αντιμαχίες* πραγματεύεται στη μελέτη του ο Κωνσταντίνος Μηνάς (σελ. 237-251). Αντιπαραβάλλονται οι Κ. Ασώπιος προς Π. Σούτσο, Κ. Κόντος προς Κ. Ασώπιο, Δ. Βερναρδάκη προς Κ. Κόντο, Γ. Χατζιδάκις προς Δ. Βερναρδάκη.

Κύριο πρόσωπο στην όλη συζήτηση είναι ο Κ. Κόντος που αποτέλεσε κυρίαρχη μορφή στη διαμόρφωση της νεοελληνικής φιλολογικής επιστήμης δείχνοντας υπέρμετρο ενδιαφέρον (μέχρι θεοποίηση) στην τυπολογία της γλώσσας. Την προσωπογραφία του Κόντου πραγματεύτηκε σε ιδιαίτερο βιβλίο ο Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος (1834-1909)*, Αθήνα 1979. Το αξιόλογο τούτο βιβλίο, γνωστό ευρύτατα ιδίως στον πανεπιστημιακό κύκλο) αγνοεί ο Μηνάς που ευαρεστείται να παραπέμπει σε «εγκυκλοπαίδειες». Αν το συμβουλευόταν, πολλά θα είχε ωφεληθεί σχετικά με την πολυσήμαντη τούτη φυσιογνωμία του 19ου αιώνα, αντί να αρύεται πληροφορίες από το σχετικό άρθρο του Β. Φάβη στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του περασμένου αιώνα. Σ' όλη την έκθεση των θεμάτων διαφαίνεται η συμπάθεια του συγγραφέα προς τους αρχαϊστές λογίους.

Η πραγματεία της Άννας Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (σελ. 255-281) *Ευαγγελικά και Ορεσσειακά* αναφέρεται στα ιστορικά συμβάντα των αρχών του 20ού αιώνα. Τούτα αντλούνται από τις εφημερίδες της εποχής, την υπάρχουσα εκτενή βιβλιογραφία και πλήθος αναφορές σε σχετικά δημοσιεύματα. Οι πηγές αυτές ερευνήθηκαν από την συγγραφέα στην πλούσια βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Το θέμα ερευνάται ευρύτερα όχι μόνο στο θεολογικό πλαίσιο μήτ' επικεντρικά στο γλωσσικό ζήτημα, αλλά θίγεται και το ιδεολογικό υπόστρωμα. Δεν γνωρίζω τι ακριβώς για το θέμα τούτο έχει γράψει ο Peter Mackridge στην υπό έκδοση εργασία του *Greek as a Sacred Language: Modern Greek Translations of the New Testament*, (στο βιβλίο αναφέρεται η συγγραφέας· βλ. και «Βιβλιογραφία», σελ. 605, *qui vidit?*),⁶ αλλά καταλαβαίνω πως οι οπαδοί της ιδεολογίας της Αριστεράς εκμεταλλεύτηκαν τη θρησκευτική ιδεοληψία

6. Είναι παράδοξο να εγγράφονται στη «βιβλιογραφία» εργασίες υπό έκδοση και ν' αποτάσσονται από τον συγγραφέα βιβλία ήδη εκδεδομένα.

πως ο Θεός είχε υπαγορεύσει στους Ευαγγελιστές το κείμενο σε θεική γλώσσα.⁷ Η εργασία είναι στο σύνολό της αξιόλογη. Η επέκταση των σκέψεων της Αναστασιάδη-Συμεωνίδη είναι σαίτια στα ιδιοτελή άτομα του λαού και των ευπαιδευτων πατρικίων που διακρίνονται για έλλειψη νηφαλιότητας, μετριοπάθειας και ψυχραιμίας.

Η εργασία του Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη, *Επτανησιακή γλωσσική θεωρία: 1818-1911* (σελ. 258-323) είναι το εκτενέστερο άρθρο στο βιβλίο. Παρουσιάζονται οι λόγιοι της Επτανησιακής Σχολής που καθόρισαν με τη λογοτεχνική τους παραγωγή τη μορφή της δημοτικής ως λογοτεχνικής γλώσσας: Ανδρέας Κάλβος, Διονύσιος Σολωμός, Αντώνιος Μάτεσις, Ιωάννης Ζαμπέλιος, Ιάκωβος Πολυλάς, Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Γεώργιος Τερτσέτη, Ιούλιος Τυπάλδος, Αντώνιος Φατσέας, Αριστοτέλης Βαλαωρίτη, Νικόλαος Κονεμένος, Ανδρέας Λασκαράτος, Παναγιώτης Βεργωτής, Γεώργιος Καλοσγούρος, Λορέντζος Μαβίλης. Στην πραγματικότητα πρόκειται για όλη την Επτανησιακή Σχολή, τα πρόσωπα της οποίας θεμελίωσαν τον επτανησιακό δημοτικισμό κι επηρέασαν την εξάπλωση του λογοτεχνικού δημοτικισμού στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Οι επτανήσιοι λόγιοι δεν ήταν μόνο χρήστες της λαϊκής (δημοτικής) γλώσσας, αλλά και θεωρητικοί υποστηρικτές της με επικεφαλής τον Διονύσιο Σολωμό που την υπερασπίστηκε στον Διάλογό του. Με παράδειγμα τον Σολωμό ο Μάτεσις γράφει *Πραγματεία περί γλώσσης*, ο Ι. Ζαμπέλιος εκπονεί *Διατριβή περί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, ο Πολυλάς εκφράζεται ανεπιφύλακτα για τη γνησιότητα της λαϊκής γλώσσας στη συλλογή του *Τὰ δημοτικά μας τραγούδια*, ο Σ. Ζαμπέλιος διαπιστώνει τη δικαίωση της λαϊκής γλώσσας στο δοκίμιό του *Περὶ Μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, ο Τερτσέτη υπερασπίζεται την ιδέα της κυριαρχίας της δημοτικής στην ομιλία του *Ἡ ἀπλή γλώσσα*, ο Τυπάλδος τονίζει την αξία της δημοτικής στον γραπτό λόγο με την πραγματεία του *Ἡ γλώσσα*, ο Φατσέας γράφει υπερασπιστικό κείμενο για τη δημοτική στην εργασία του *Περὶ τῆς γλώσσης καὶ παιδείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων* κτλ. Η ενασχόληση τούτη των επτανήσιων λογίων με τη δημοτική και τον δημοτικισμό συγκροτεί το πρώτο ολοκληρωμένο σύστημα «θεωρίας του δημοτικισμού». Ο Π. Μαστροδημήτρης επιχειρεί μια θεώρηση του επτανησιακού δημοτικισμού από τη σκοπιά του 21ου αιώνα. Πρέπει να προσέξει ιδιαίτερα ο αναγνώστης το σχετικό τμήμα της εργασίας του, σελ. 319-322. Είναι το μόνο μέρος του βιβλίου που ανταποκρίνεται στον αρχικό σχεδιασμό της έκδοσης.

Ακολουθεί μελέτη δισέλιδη από τον Γ. Ανδρειωμένο μαζί με τη Χρυσούλα Καραντζή για τον Κάλβο (σελ. 327-329). Η εργασία δεν είναι τίποτε άλλο παρά αναμάσημα του κειμένου, επίσης δισέλιδου, που έγραψε

7. Ανάλογη είναι και η πίστη των Εβραίων και Μουσουλμάνων πως ο Θεός (Γιαχβέ/Αλλάχ) υπαγόρευσε στον Μωυσή/Μωάμεθ αντίστοιχα τον Μωσαϊκό Νόμο/Κοράνι.

στο προηγούμενο άρθρο ο Π. Μαστροδημήτρης (σελ. 289-290).

Το επόμενο άρθρο γράφτηκε από τον Γεράσιμο Ζώρα και τη Μαρία Δημάκη· αναφέρεται στις *Γλωσσικές απόψεις της Παλαιάς Αθηναικής Σχολής: 1830-1880* (σελ. 333-343). Η Αθηναική ή Ρομαντική Σχολή ακολουθεί τη Φαναριώτικη παράδοση· χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα σ' όλα τα είδη της λογοτεχνίας. Οι λογοτέχνες θέλουν να συνδέσουν με τον γλωσσικό τούτο τρόπο την ποιητική τους παραγωγή με την αρχαιότητα. Παράλληλα διακατέχονται από την Ιδεοληψία της «Μεγάλης Ιδέας». Επηρεασμένοι, από το άλλο μέρος, από τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό που είχε φτάσει στην Αθήνα καθυστερημένα και αποχρωματισμένους, παράγουν έργα σε γλυκανάλατο νατουραλισμό με βερμπαλισμούς και έντονους χρωματισμούς που δεν αφήνουν κατάλοιπα αξιοπρόσεκτα, αφού η φύση από λογοτεχνική άποψη δεν μπορούσε να γίνει μοντέλο. Ως προς τη γλώσσα, οι συγγραφείς του άρθρου, πιστεύουν πως η συμβολή της Αθηναικής Σχολής αναφορικά με τον εμπλουτισμό και την καλλιέργεια της νεότερης γλώσσας δεν ήταν αμελητέα, χωρίς να παραβλέπουν πως οι θιασώτες της έθεσαν φραγή στην εξέλιξη της δημοτικής μετά την ουσιαστική επίδραση της Επτανησιακής Σχολής.

Η μελέτη που ακολουθεί (σελ. 347-363) είναι γραμμένη από την Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού· φέρει τον τίτλο *Ο Κωστής Παλαμάς και η γλώσσα*. Εκτίθενται οι απόψεις του Παλαμά για τη γλώσσα και αναλύεται η υποστηρικτική του στάση απέναντι στη δημοτική. Αναφέρονται οι σχέσεις του Παλαμά με τους σύγχρονους του δημοτικιστές· χαρακτηριστικό είναι πως τον Ψυχάρη παρουσιάζει ο Παλαμάς ως «πλάστη και λυτρωτή και οδηγό», ενώ αντίθετα ο Ψυχάρης δεν διστάζει να γράψει στη Γαλλική λιβέλλο κατά του Παλαμά γεμάτο χολή και μικρότητες!

Πιστή στο δίδαγμα Μπαμπινιώτη γράφει η συγγραφέας *Ευαγγελιακά* παρά την επικρατούσα συνήθεια *Ευαγγελικά*. Η Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη γράφοντας ιδιαίτερο άρθρο για το θέμα διατηρεί την καθιερωμένη γραφή *Ευαγγελικά*. Ο επιστημονικός όμως επιμελητής μάς πληροφορεί στις σημειώσεις (σελ. 271) ότι «ορθότερος θα ήταν ο όρος *Ευαγγελιακά*». Ωστόσο ο τύπος *εὐαγγελικός* με τη σημασία «κατά τη ρήση ή σημασία του Ευαγγελίου» παραδίδεται από τα κείμενα των πρωτοχριστιανών. Βλ. Κλήμ. Αλεξ. Στρωμ. 3.9.66.1.3 *τῷ κατὰ τὴν ἀλήθειαν εὐαγγελικῷ στοιχήσαντες κανόνι*, όπως και Ψευδο-Ιουσιτίν, *Αποκρίσεις πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους περὶ τινῶν ἀναγκαίων ζητημάτων*, 409 C.3: *τοῦ βαπτίσματος ἤρξατο ὁ κύριος τῆς εὐαγγελικῆς πολιτείας*, επίσης 484 D.3: *ἐν τοῖς εὐαγγελικοῖς διηγήμασι περιέχεται τῶν θεῶν περὶ Χριστοῦ προρόήσεων* και τέλος Ιωάννου Ἄποκ. 1,2-3: *τὸ Ἄλληλουῖα φάλλει Δὰδ εὐαγγελικῆ φωνῆ*. Υπάρχει ἄλλωστε και το λατινικό *evangelicus*. Θα ήταν βέβαια λογικό να δεχθούμε ότι το νεοελληνικό *ευαγγελικός* πλάστηκε με την επίδραση του αγγλικού. Πρβ. και γαλλικό *évangélique*, όπως επίσης και αγγλικό *evangelic* και *evangelical*.

Ο Δημήτρης Δημηρούλης γράφει για τον Εμμανουήλ Ροΐδη, τον Κων-

σταντίνο Καβάφη και τον Γιώργο Σεφέρη (σελ. 367-395). Κι οι τρεις λογοτέχνες ενδιαφέρονται περισσότερο για τη λογοτεχνική γλώσσα και την ποιότητα του λογοτεχνήματος που βγαίνει απ' αυτή· για το ύφος, το περιεχόμενο, την έκφραση κι όχι για τη μορφή. Έτσι γίνονται προάγγελοι κι ευαγγελιστές της Κοινής Νεοελληνικής ή της Νεοδημοτικής που διαμορφώνεται στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Ανάλογη στάση για τη γλώσσα κράτησε ο Οδυσσέας Ελύτης. Το σχετικό θέμα πραγματεύεται η Ιουλίττα Ηλιοπούλου (σελ. 399-405) σε μια «διάλεξη» με τίτλο *Ο Οδυσσέας Ελύτης και η γλώσσα*. Ο ποιητής με το μάτι ρεαλιστή ζωγράφου τοποθετεί φανταστικά τις πολυτονικές σελίδες σαν καρτ ποστάλ από την περιοχή του Αιγαίου. Παθαίνει μυρμηκίαση, σαν βλέπει πως το τελικό -ν έχει καταργηθεί· λείπει η οπτική του ήχου, υποστηρίζει. Η έκθεση της Ιουλίττας Ηλιοπούλου ανταποκρίνεται προς τον τίτλο του άρθρου, αλλά δεν έχει καμία σχέση με το «γλωσσικό ζήτημα».

Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου πραγματεύεται το θέμα *Η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο γλωσσικό: το Σύνταγμα του 1911* (σελ. 409-419). Αναφορά στα γεγονότα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα έχει ήδη γίνει σε προηγούμενα άρθρα της κι η συγγραφέας δεν θα μπορούσε να παραλείψει τα γεγονότα αυτά, αφού τα έγραψε και τα χρησιμοποιεί, για να τεκμηριώσει τις απόψεις της. Βέβαια πρόκειται για τα *Ευαγγελικά* (η πιστή μαθήτριά γράφει *Ευαγγελιακά*) και *Ορεσטיακά* που επηρέασαν τον Βενιζέλο, παρά το ότι ήταν ενσυνείδητα δημοτικιστής, ώστε να υποκύψει στις ποικίλες πιέσεις και να δεχθεί τις απαιτήσεις των καθαρουσιστών. Τα θέματα είναι ήδη επεξεργασμένα σε προηγούμενα άρθρα. Εδώ επαναλαμβάνονται με περισσότερα λόγια και λίγες επιπρόσθετες λεπτομέρειες.

Το κύριο πρόσωπο του δημοτικισμού είναι ο Γιάννης Ψυχάρης. Γι' αυτόν γράφει ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης με υπότιτλο *η ηγετική μορφή στηριξης της δημοτικής και η επιστημονική συμβολή του στη μελέτη της Ελληνικής* (σελ. 423-445). Οι σπουδές και οι γλωσσολογικές γνώσεις του Ψυχάρη είναι θέματα λίγο γνωστά στο ευρύτερο φιλολογικό κοινό. Τούτο ο Γ. Μπαμπινιώτης φέρνει στο προσκήνιο, για να υποστηρίξει πως ο Ψυχάρης ανακατεύτηκε με τη γλώσσα ως γλωσσολόγος θεωρητικός και όχι ως αισθηματίας ορμώμενος από εθνικό και λαϊκό παλμό να καθιερώσει τη λαϊκή γλώσσα επίσημη εθνική λαλιά. Αυτό δηλαδή που ο Ψυχάρης έλεγε:

Γλώσσα και πατρίδα είναι τὸ ἴδιο. Νὰ πολεμᾷ κανεὶς γιὰ τὴν πατρίδα του ἢ γιὰ τὴν ἐθνικὴ τὴ γλῶσσα, ἕνας εἶναι ὁ ἀγῶνας. Πάντα ἀμύνεται περὶ πάτρης,

κατά τον Μπαμπινιώτη, «πάει περίπατο». Ο Ψυχάρης δεχόμενος τους γλωσσικούς νόμους απαρέγκλιτους και γενικούς ήθελε να διευθετήσει τη

δημοτική γλώσσα σε μορφολογία και δομή χωρίς εξαιρέσεις με τυφλή εφαρμογή αγνοώντας αν το γλωσσικό αίσθημα του Έλληνα αποδεχόταν αδιαμαρτύρητα τα Ψυχαρικά γλωσσικά ευρήματα. Τούτο αμφισβητείται ορθά, κι έχει εγκαταλειφθεί από παλιά. Πιστοί ωστόσο ακόλουθοι έμειναν οι «ορθόδοξοι Ψυχαρικοί». Ο Γ. Μπαμπινιώτης αναγνωρίζει γενικά τη συμβολή του Ψυχάρη στο ζήτημα το γλωσσικό, ωστόσο επικρίνει τον ρυθμιστικό και κανονιστικό τρόπο με τον οποίο εργάζεται ο Ψυχάρης, την ισχύ του ανεξάιρετου κανόνα του Ψυχάρη και την άρνησή του προς κάθε συμβιβασμό, όπως επίσης την αρχή του Ψυχάρη πως γλώσσα είναι πάνω απ' όλα ο προφορικός λόγος. Για τον Ψυχάρη η δομή του προφορικού λόγου καθορίζει και τον γραπτό λόγο· κάθε άλλη επέμβαση, η λόγια δηλαδή παράδοση, είναι διαστρέβλωση της δομής της γλώσσας. Λάθος! διότι ο ομιλητής έχει ήδη εκχυδαΐσει τον εαυτό του με το που μιλάει. Σωστά, λοιπόν, σε τούτα του Ψυχάρη τα ευρήματα ο Μπαμπινιώτης είναι αντίθετος.

Όμως η γλωσσική θεωρία του Ψυχάρη, όπως έγινε αντιληπτή από τους νεοψυχαραριστές, θα είχε σήμερα ολοκληρωθεί, αν η σύγχρονη ομιλούμενη γλώσσα αποχωριζόταν τελείως από την αρχαία, αν δηλαδή η αρχαία (και συνακόλουθα η καθαρεύουσα) είχε εξοβελιστεί από την εκπαίδευση. Τούτο δεν συνέβη κι ούτε πρόκειται ποτέ να συμβεί, διότι η αρχαία είναι το μόνο αποκούμπι (γλωσσικό, πολιτικό, εθνικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό) που απομένει και παραστέκει στο πλευρό του αδύναμου Νεοέλληνα. Το άρθρο του Γ. Μπαμπινιώτη για τον Ψυχάρη παρουσιάζει συγκροτημένη με προσωπική τεκμηρίωση προσωπογραφία μιας ηγετικής μορφής: του μπροστάρη του δημοτικισμού, του Γιάννη Ψυχάρη.

Στον αντίποδα του Ψυχάρη βρίσκεται ο Γεώργιος Χατζιδάκις. Το θέμα *ex officio* παίρνει να πραγματευθεί ο Γ. Μπαμπινιώτης επικεντρώνοντας τη μελέτη του στη θέση του Χατζιδάκι στο γλωσσικό ζήτημα και στη συμβολή του στην αποκατάσταση της γλωσσικής μας ταυτότητας (σελ. 449-459). Δύο εργασίες για τον Χατζιδάκι αποτελούν πολύτιμο βοήθημα για τη ζωή και το έργο του. Είναι αυτή του Δικαίου Βαγιακάκου, *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941). Βίος και έργον*, Αθήνα (Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού λεξικού, Λεξικογραφικόν Αρχείον, Παράρτημα 2Α) 1977 και της Αγγελικής Μαλικούτη, «Γεώργιος Χατζιδάκις», *ΕΕΦΣΠΑ* 1955-56, 9-73. Ανάτυπο, Αθήνα 1956. Ο Γ. Χατζιδάκις υπήρξε αναμφίβολα ο θεμελιωτής της γλωσσολογίας στη νεότερη Ελλάδα και είναι αυτός που καθόρισε τις γλωσσολογικές σπουδές στη Φιλοσοφική της Αθήνας στην πολύχρονη καθηγεσία του και στα μετέπειτα χρόνια, όταν οι διάδοχοί του τον ακολούθησαν. Αλλαγή πορείας στις γλωσσολογικές σπουδές με νέο περιεχόμενο, εκσυγχρονισμένο και αναγκαίο μπροστά στις νέες απαιτήσεις της γλωσσικής επιστήμης επέφερε ο τελευταίος διάδοχος της παράδοσης του Γ. Χατζιδάκι, ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης.

Ο Γ. Χατζιδάκις, για να επιστρέψουμε στο κύριο θέμα, με τις άρτιες σπουδές του στην ιστορική και συγκριτική γλωσσολογία που διεξήγε στη Γερμανία, γκρέμισε εύκολα τη θεωρία του Αθανασίου Χριστόπουλου για την *Αιολοδωρική γλώσσα*. Με την εμφάνιση του Ψυχάρη ως πρωταγωνιστή στον αγώνα για την εμπέδωση της δημοτικής, πιάνει την αντίπεραν όχθη και μάχεται σ' όλη του τη ζωή με σθένος και πείσμα ν' αποκλείσει κάθε προσπάθεια να καθιερωθεί η δημοτική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Επιβάλλει συγχρόνως στη Φιλοσοφική της Αθήνας, συνεπικουρούμενος ευχαρίστως από τους κλασικούς φιλόλογους στην πλειονότητά τους, το δόγμα της καθαρεύουσας. Συνακόλουθα, όποιος αποτολούσε να πατήσει στους ιερούς χώρους της Σχολής, όφειλε να υποβάλει *libellum*, δηλαδή δήλωση αποδοχής του δόγματος. Μετά τη δικτατορία τη στρατιωτική (1974) η ατμόσφαιρα άλλαξε μια για πάντα.

Η γνώμη μου είναι πως ήταν η παλικαριά του Ψυχάρη ν' αδράξει το φλάμπουρο του δημοτικισμού που ανάγκασε τον Χατζιδάκι να θέσει *εις ύπνωσιν* την αγάπη του προς τη δημοτική, μιαν αγάπη εκδηλωμένη ήδη στη διδακτορική του διατριβή. Αργότερα ομολόγησε πως ήταν δημοτικιστής, αλλά δεν έγραφε τη δημοτική (!). Προς το τέλος όμως εκδηλώθηκε ανοικτός πολέμιος του δημοτικισμού, αφού μια ομολογία υπέρ του δημοτικισμού, θα σήμαινε κι αποδοχή της ιδεολογίας του στρατευμένου δημοτικιστή: κι ο Χατζιδάκις δεν αποδεχόταν, ή αρνιόταν την επιδίωξη (πνευματική ή πολιτική), περιεχόμενη μέσα στο κίνημα του δημοτικισμού. Έτσι δικαιολογείται ο εναντίον του αφορισμός, εκφρασμένος από τον Εμμ. Κριαρά που δεν δίστασε το 1976 να γράψει: *του σοφού και ρηξικέλευθου δασκάλου (του Γ. Ν. Χατζιδάκι) που όμως στην περιοχή του γλωσσικού ζητήματος «πρόσφερε» τη χειρότερη υπηρεσία στο έθνος του.* (Εμμ. Κριαρά, *Άρθρα και σημειώματα*, σελ. 60).

Ο Γ. Μπαμπινιώτης επιχειρεί να δικαιολογήσει τον Γ. Χατζιδάκι για τη στάση που κράτησε αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα στηριζόμενος στην «απολογία» του, όπου ο Χατζιδάκις ομολογεί πως δεν υπήρξε εχθρός της δημοτικής, αλλά υποστηρικτής της «μέσης οδού».

Ακολουθεί το άρθρο του Ναπολέοντα Μήτση, *Ο νέος δημοτικισμός: Μανόλης Τριανταφυλλίδης* (σελ. 463-473). Επιπρόσθετα των όσων έγραφα παραπάνω σημειώνω ακόμη πως το άρθρο είναι ισχύον παρά την πλούσια βιβλιογραφία. Ο Ναπολέων Μήτσης (*Ευαγγελιακός* κι αυτός) γράφει λίγα, πενιχρά για τον Τριανταφυλλίδη (σπουδές, έργο), αλλά δεν εξηγεί σε τι συνίσταται ο νεοδημοτικισμός του Τριανταφυλλίδη. Αδικεί επίσης τους δημοτικιστές, όταν σε δυο αράδες επιχειρεί να εκθέσει τις απόψεις τους.

Ο Παναγιώτης Ζιώγας γράφει για τον *Εμμανουήλ Κριαρά και το γλωσσικό ζήτημα* (σελ. 477-501). Ο συγγραφέας είναι το πλέον κατάλληλο πρόσωπο ν' ασχοληθεί με το έργο του Κριαρά: έχει ήδη εκπονήσει σημαντικές μελέτες για το θέμα. Αλλά ό,τι και να γράφεις για τον Κρια-

ρά είναι λίγο μπροστά στην πελώρια και σημαντική προσφορά του για την ανάδειξη της δημοτικής και την εφαρμογή της σ' όλες τις φάσεις της νεοελληνικής ζωής. Ζωντανός κι ενθουσιώδης δάσκαλος γίνεται ο υπεραιωνόβιος και χαλκέντερος Εμμανουήλ Κριαράς (εν έτει 2012 εισέρχεται στο 106ο έτος της ηλικίας του), ο οποίος κήρυξε την επανάσταση της γλωσσικής μεταρρύθμισης κι ευτύχησε να τη δει πραγματοποιημένη.⁸

Η επόμενη μελέτη με θέμα *Αχιλλέας Τζάρτζανος: η γλωσσική του δικαίωση* είναι γραμμένη από τον Θανάση Νάκα (σελ. 505-517). Ο Τζάρτζανος είναι γνωστός σε πολλές γενιές φιλολόγων και αποφοίτων Γυμνασίου από την εκπόνηση των σχολικών βιβλίων του *Γραμματικής και Συντακτικού* (αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας). Λίγοι γνωρίζουν πως ο Τζάρτζανος έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην παιδεία. Τα σχετικά με το θέμα τούτο παρουσιάζει ο Θ. Νάκας στο άρθρο του, το οποίο θα έπρεπε να είχε προηγηθεί στη σειρά των μελετών του βιβλίου. Ο Τζάρτζανος, πρωτεργάτης στον Όμιλο των Νεοδημοτικιστών, προσδιορίζει τη «νεοδημοτική» ως τη γλώσσα την κοινή ομιλούμενη, την αστική, «τη γλώσσα των πολυάνθρωπων αστικών κέντρων». Συνταυτίζεται με τους λογοτέχνες που απομακρύνθηκαν από την Ψυχαική γλωσσοθεωρία των άκρων και της απαρέγκλιτης εφαρμογής των κανόνων διατυπωμένων από τον Ψυχάρη. Έτσι εισηγείται τη γλώσσα με τη διττή προέλευση, αυτή της προφορικής παράδοσης, της κοινής ομιλούμενης, και αυτή της λόγιας παράδοσης. Είναι η άποψη που ακολουθούν οι προοδευτικοί πανεπιστημιακοί, Κ. Άμαντος, Ι. Συκουτρής, Σ. Κουγέας, Ν. Βέης (για να περιοριστώ σε ονόματα που δεν αναφέρονται από τους συνεργάτες του βιβλίου!), κατά την οποία προέκυψε η μορφή της δημοτικής γλώσσας που παρουσιάζεται σήμερα στον γραπτό λόγο των ανθρώπων των γραμμάτων. Ο Αχιλλέας Τζάρτζανος προβλέπει πως αργά ή γρήγορα θα καθιερωθεί ένα αμάλγαμα από λέξεις και τύπους καθαρεύουσας και δημοτικής. Είναι αδύνατο, υποστηρίζει, ν' αγνοηθεί η αρχαία, διότι είναι αυτή που, συνειδητά ή υποσυνείδητα (νόμος της φύσης) προσφέρει ως πρότυπο καλλιπέπια, πλουτίζει με εκφραστικούς τρόπους τη σύγχρονη ομιλουμένη, μεταδίδει αρετές ύφους, ακρίβεια νοήματος, αποχρώσεις σημασιών και σαφήνεια του λόγου.⁹ και αυτοί οι προφήτες δικαιώθηκαν¹⁰ παρά την πολεμική των αντιπάλων

8. Για την προσωπικότητα και το έργο του Ε. Κριαρά βλ. την πραγματεία που εκπονήθηκε από τον Π. Χ. Ζιώγα, *Εμμανουήλ Κριαράς*, Θεσσαλονίκη 2008.

9. Τις απόψεις του για τη δημοτική γλώσσα ο Τζάρτζανος παρουσίασε σε πραγματεία δημοσιευμένη στο περιοδικό *Φιλολογικός Νέος Κόσμος* 1 (1935) 1-53. Βλ. επίσης το βιβλίο του, *Τò γλωσσικό μας πρόβλημα πώς εμφανίζεται τώρα και ποιά είναι ή όρθή λύση του*, Αθήνα, (Ι. Δ. Κολλάρος, Εστία, 1934.

10. Οι νεοδημοτικιστές (Κ. Άμαντος, Ι. Συκουτρής) πίστευαν πως η γλώσσα δεν μπορεί να προσδιορίζεται από το Παρίσι (Ψυχάρης) ή το Μόναχο (Krumbacher) ή το Λίβερπουλ (Πέτρος Βλαστός) ή το Μάντσεστερ (Αλέξανδρος Πάλλης) και πως όπου η γλώσσα ασκεί-

τους πως το πλησίασμα δύο ξεχωριστών μορφών και δομών αποτελεί βιασμό της γλώσσας που οδηγεί στο χάος· η ομιλουμένη γίνεται τότε «κακομιλουμένη», λένε.¹¹

Ο Θεόδωρος Μωυσιάδης γράφει το άρθρο *Το γλωσσικό ζήτημα από την οπτική γωνία των ξένων γλωσσολόγων* (σελ. 521-533). Είναι ενδιαφέρον να μάθει ο αναγνώστης ότι ξένοι φιλόλογοι (γλωσσολόγοι, κλασικοί φιλόλογοι, βυζαντινολόγοι και νεοελληνιστές) καταπατήστηκαν με το πρόβλημα της νεοελληνικής γλώσσας. Αυτοί, έξω από την επήρεια του σοβινισμού ή πολιτικών σκοπιμοτήτων και μακριά από τους τοπικούς ανώφελους γλωσσικούς καβγάδες έβλεπαν την ορθή λύση του προβλήματος· οι ντόπιοι, πεισματικοί θιασώτες της μιας ή της άλλης παράταξης, όχι μόνο δεν τους ακολουθούσαν, αλλά και τους λοιδορούσαν. Στις περισσότερες περιπτώσεις αφορμή έδωσε η διένεξη για τα *Όρεσטיακά* (1903). Πάντως όλοι οι ξένοι υποστήριξαν τη λύση της δημοτικής.

Ακολουθεί το άρθρο *Η διδασκαλία της γλώσσας στα σχολεία: νομοθετικές ρυθμίσεις*· γράφει ο Ναπολέων Μήτσης (σελ. 537-555). Είναι το χρονικό του γλωσσικού ζητήματος. Ο αρθρογράφος εκθέτει τα γνωστά γεγονότα σε απλή εξιστόρηση τοποθετημένη σε τέσσερις περιόδους: α' 1830-1880, β' 1880-1917, γ' 1917-1976 και δ' 1976-2011. Επιλεκτικά εξάιρονται σημεία του ζητήματος με υποκρυπτόμενη διάθεση υπέρ της καθαρεύουσας. Διαφωτιστική είναι η έκθεση της συγγραφής σχολικών εγχειριδίων για τη διδασκαλία της γλώσσας. Ο Ναπολέων Μήτσης ως πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Ινστιτούτου γνωρίζει τα θέματα από πρώτο χέρι.

Ο Χρίστος Τσολάκης υπογράφει το επόμενο άρθρο *Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση από το 1976 και μετά* (σελ. 559-567). Πρόκειται για απολογισμό υπερασπιστικό των ενεργειών των μεταρρυθμιστών. Δεν χρειάζεται ωστόσο ο απολογητικός τόνος. Η γλωσσική μεταρρύθμιση ήλθε νομοτελειακά με το πλήρωμα του χρόνου. Είναι ιστορικό γεγονός που αποδίδει τα εύσημα στους πρωταγωνιστές της πολιτικής εξουσίας επικουρούμενους ουσιαστικά από προοδευτικούς πανεπιστημιακούς.

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου (σελ. 573-585) αποτελεί «Επίμετρο». Είναι γραμμένο από τον επιστημονικό επιμελητή Γεώργιο Μπαμπινιώτη. Περιέχει δύο κεφάλαια: (α) «Σχολές» του γλωσσικού ζητήματος, *Σχολή των Αθηνών - Σχολή της Θεσσαλονίκης* και (β) *Για τη συμβολή μερικών από τους πρωταγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος: Α. Κοραής, Μ. Τριανταφυλλίδης, Ν. Ανδριώτης, Α. Τσοπανάκης, Γ. Κουρμούλης*. Αναφορικά με το πρώτο θέμα σημειώνω πως στη Φιλοσοφική της Αθήνας δεν υπήρξαν αυτοί που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν αγωνιστικό ρόλο για την

ται, εκεί η λύση του γλωσσικού θα δοθεί. Ο Ε. Κριαράς ομολογεί πως έχουμε σήμερα: «αρκετά καθαρεύουσα – φευ! – δημοτική (Άρθρα και σημειώματα, σ. 309).

11. Βλ. Δημήτρης Χατζής, *Γλώσσα και πολιτική*, Αθήνα 1975, σ. 35.

επικράτηση της δημοτικής, ώστε να δικαιολογείται ο όρος «Σχολή των Αθηνών». Αν εξαιρέσουμε τον Γ. Χατζιδάκι παλαιότερα και τον Γ. Μπαμπινιώτη τα νεότερα και τωρινά χρόνια, η μνεία άλλων ονομάτων γίνεται μάλλον από ευγενική παραχώρηση. Εκτός αν ο αρθρογράφος εννοεί με τον όρο «Σχολή των Αθηνών» το κέντρο αντίδρασης προς τον ρόλο που έπαιξε η Θεσσαλονίκη. Θα ήθελα να σημειώσω πως η συμβολή πανεπιστημιακών από τη Θεσσαλονίκη, την πόλη που θεωρείτο ένα είδος Ακρόπολης του φιλολογικού δημοτικισμού, είναι εμφανής. Ξεχωρίζω με σεβασμό τον Εμμανουήλ Κριαρά. Καθηγητές κι απόφοιτοι της Θεσσαλονίκης ήταν αυτοί που συγκρότησαν σχολικά προγράμματα κι εκπόνησαν σχολικά εγχειρίδια για τη διδασκαλία της δημοτικής. Έτσι η Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης δικαιώθηκε για τον πολύχρονο κι επίμονο αγώνα που διεξήγε υπέρ του δημοτικισμού.¹²

Τα πρώτα χρόνια εφαρμογής του νόμου παρουσιάστηκαν προβλήματα μεταμόρφωσης (μεταγλώττισης) του γλωσσικού οικοδομήματος του κράτους και της πολιτείας. Στην αρχή, τόσο στα σχολεία όσο και στον ημερήσιο τύπο, φαίνεται η γλωσσική τούτη μορφή να καθιζάνει και να ισχυαίνει, κάποτε μάλιστα να ασχημαίνει στις τάξεις των μαθητών εξαιτίας μιας εκτεταμένης λεξιπενίας. Σύντομα ωστόσο δυνάμωσε χάρη στην πρόνοια των ευπαίδευτων (ανθρώπων των γραμμάτων, εκπαιδευτικών, λογοτεχνών, δημοσιογράφων) να μπολιάσουν τη γλώσσα με νέες προμήθειες από το Super Market της καθαρεύουσας ή ακόμη της αρχαίας, μετασχηματίζοντας το υλικό τούτο μέσα στην κλιτική και συντακτική δομή της δημοτικής, ώστε να καταστήσουν τη δημοτική με εκφραστική δύναμη και υφολογική ομορφιά.

Τώρα πια το νερό μπήκε στο αυλάκι. Ακόμη κι οι παλαιότεροι που διδάχτηκαν την καθαρεύουσα και την έμαθαν με κόπο χωρίς άλλο (η ανταμοιβή τους για τα χρόνια που βασανίστηκαν στο σχολείο), ασπάστηκαν τον νέο τρόπο γραφής. Όσοι δεν έχουν πειστεί για την ορθή τούτη λύση, θα πάρουν μαζί τους ως κτέρισμα την καθαρεύουσα. Ωστόσο η καθαρεύουσα κρατήθηκε, έστω και μεταμορφωμένη (ή «μασκαρεμένη» κατά την άποψη των δημοτικιστών) παρά τον διακαή πόθο του Δημήτρη Χατζή να αποβληθεί από τη νέα ελληνική πραγματικότητα.

Στο β' μέρος στο «επίμετρο» ο Γ. Μπαμπινιώτης απαριθμεί πρόσωπα που «κατηύθυναν εν πολλοίς την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος». Θα έπρεπε όμως να περιοριζόταν ο κατάλογος ή και να μην γινόταν καθόλου, αφού όλοι οι φιλόλογοι κάποτε κάπου κάτι έγραψαν για τη γλώσσα. Τούτο όμως δεν μπορεί να δικαιολογήσει την παρουσία τους στον κατάλογο. Ο νηφάλιος κι αντικειμενικός μελετητής του γλωσσικού ζητήματος οφείλει να επιλέγει τα ονόματα όχι κατά προσωπική εκτίμηση και

12. Βλ. Ε. Κριαράς, *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, Αθήνα (Εστία) 1979 (Πρόλογος). Σε πρωτοσέλιδο η αναγραφή «αυτοτελή δημοσιεύματα του συγγραφέα».

κοινωνική σχέση, αλλά κατά επιστημονική, αντικειμενική εκτίμηση. Στην ονομαστική αναφορά του Μπαμπινιώτη μνημονεύονται ονόματα που στάθηκαν ανενεργά στο παραγώνι της επιστήμης.

Στη Βιβλιογραφία (σελ. 587-606) υπάρχουν πολλές εγγραφές βιβλίων περιττών και άσχετων προς το θέμα του γλωσσικού ζητήματος. Η βιβλιογραφία συντάχτηκε με την αρχή: βάλε κι αυτό βάλε κι εκείνο. Ωστόσο αξιόλογα και χρήσιμα για το κύριο θέμα βιβλία εξαιρέθηκαν· είχαν ήδη εγγραφεί στο ποντιφικό index. Πρέπει ν' αναγνωρίσει ο μελετητής το εξαιρετικό δοκίμιο του Γερ. Σ. Κακλαμάνη, *Ανάλυση τής νεοελληνικής άστικής ιδεολογίας (άπό τό 1880 ώς σήμερα)*, Αθήνα 1975, βιβλίο που απουσιάζει από τις σελίδες της βιβλιογραφίας, όπως περιέργως απουσιάζει και το όνομα του Νικολάου Φαρδύ, ο οποίος εξοβέλισε σε πραγματεία του 1884 τόνους και πνεύματα ως περιττά σημεία από την ελληνική γλώσσα.

Το *Ευρετήριο κυρίων ονομάτων και ο Κατάλογος εικόνων* (σελ. 607-614, 615-619) είναι χρήσιμα κλειδιά για τον αναγνώστη.

Ο υπότιτλος του κρινόμενου εδώ βιβλίου «Σύγχρονες προσεγγίσεις» ανταποκρίνεται μόνο στο γεγονός πως το βιβλίο γράφτηκε από «σύγχρονους συγγραφείς». Αν οι συγγραφείς του αντιλαμβάνονταν το νόημα του υπότιτλου, και πολύ περισσότερο, αν διατηρείτο ο αρχικός σχεδιασμός με τον προτεινόμενο τίτλο από την εισηγήτρια *Το γλωσσικό ζήτημα από τη σκοπιά του 21ου αιώνα*, το περιεχόμενό του θα ήταν διαφορετικό και το μήνυμα που θα έστελνε χρήσιμο. Βέβαια, όπως τελικά διαμορφώθηκε (αν εξαιρεθούν ελάχιστα μέρη), δεν αμφιβάλλει κανείς ότι προσφέρει ιστορικές πληροφορίες και γνώσεις εγκυκλοπαιδισμού· ο αναγνώστης έχει κάτι να πάρει. Αλλά διερωτώμαι αν η αξία του βιβλίου στις 619 σελίδες του είναι ανάλογη με τον όγκο του. Είναι το μέγα βιβλίο που περιέχει όσα δεν χρειάζονται και που δεν λέει όσα θα έπρεπε να πει.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ